

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КНЯЗЬ РОМАН МСТИСЛАВОВИЧ: НА ШЛЯХУ ДО СТВОРЕННЯ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Стаття аналізує дослідження в історіографії життєвого шляху Романа Мстиславовича до часу створення Галицько-Волинського князівства, на основі джерельної бази розкриває особливості перебігу політичних процесів у Волинському князівстві другої половини XII ст. Розглядаються питання з'ясування дати народження князя Романа, впливу різних факторів на формування його світогляду, становлення як політичного і військового діяча. Простежується і актуалізується недостатньо відомий новгородський період діяльності Романа Мстиславовича. Особливу увагу приділено не тільки внутрішній політиці князя у Волинському князівстві, а й зовнішній. Усе це є важливим для правильного розуміння розвитку Волинської землі періоду феодальної роздробленості на Русі. Зроблено висновки про роль князя Романа в тогочасній політичній системі.

Ключові слова: Роман Мстиславович, Волинське князівство, феодальна роздробленість.

Статья анализирует исследования в историографии жизненного пути Романа Мстиславича до времени создания Галицко-Волынского княжества, на основе источников раскрывает особенности протекания политических процессов в Волынском княжестве во второй половине XII в. Рассматриваются вопросы определения даты рождения князя Романа, влияния различных факторов на формирование его мировоззрения, становления как политического и военного деятеля. Прослеживается и актуализируется недостаточно известный новгородский период деятельности Романа Мстиславича. Особенное внимание уделено не только внутренней политике князя в Волынском княжестве, но и внешней. Все это важно для правильного понимания развития Волынской земли периода феодальной раздробленности на Руси. Сделаны выводы о роли князя Романа в политической системе того времени.

Ключевые слова: Роман Мстиславич, Волынское княжество, феодальная раздробленность.

The paper analyses historyographical investigations of the life way of Roman Mstislavovich before the foundation of the Galich-Volyn principality, on the basis of source materials the peculiarities of the political processes in the Volyn principality in the second half of the XII century are revealed. The questions of finding the date prince Roman's birth, influence of different factors on the formation of his outlook, his formation as a political and military figure are considered. A fairly unknown Novgorodsky period of Roman's activity is traced. Special attention is paid not only to home policy but also to foreign policy of the prince, in Volyn principality. All this is important for proper understanding the development of Volyn territory in the period of feudal fragmentation in Russ. The conclusions of the role of prince Roman in the corresponding political system are drawn.

Key words: Roman Mstislavovich, Volyn principality, feudal fragmentation.

Актуальність теми пов'язана з неповним дослідженням в історіографії окремих питань діяльності князя Романа Мстиславовича. Метою автора статті є прагнення заповнити «білі плями» в біографії волинського князя.

Життю і діяльності князя Романа приділила увагу ціла низка істориків, зокрема Я. Длугош [65], М. Стрийковський [71], В. Татищев [53], Л.-А. Гебгард [67], Й.-А. Гоппе [68], Й.-Х. Енгель [66], М. Карамзін [23], М. Максимович [42], С. Соловйов [51], Д. Зубрицький [19], І. Шараневич [60], Л. Крушинський [34], О. Андріяшев [1], П. Іванов [20], А. Яблоновський [69], Б. Влодарський [72–

73], М. Кордуба [24], В. Пашуто [44], К. Софроненко [52], С. Смолка [70], В. Янін [63], М. Брайчевський [4–5], О. Рапов [49], Б. Рибаків [50].

Перше ґрунтовне дослідження здійснив М. Костомаров [25]. Великий внесок у вивчення діяльності князя зробив М. Грушевський [17]. Знаковими роботами у цьому напрямі є студії І. Левковича [37], П. Грицака [16] та І. Крип'якевича [33]. З-поміж новіших наукових розробок необхідно відзначити праці М. Котляра [28–31], М. Кучинка [35–36], Л. Войтовича [7–11], Ю. Терещенка [54], Н. Яковенко [62], П. Толочка і О. Толочка [56], С. Федаки [58], О. Майорова [40], Д. Домбровського [64], В. Ідзьо [21], О. Головка [14] і С. Терського [55].

Особливого виділення заслуговують спеціальні праці: «Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький» [32] П. Кралука, «Роман Мстиславович та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття» [13] О. Головка і «Галицько-Волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат» [41] О. Майорова. Вони стали результатом широкого аналізу життєвого шляху князя Романа та його політичної діяльності.

Незважаючи на великий комплекс робіт, здійснених науковцями, остаточно дослідженою темою життєдіяльності князя Романа Мстиславовича вважати не можна. Метою автора статті є прагнення на основі вивчення джерельної бази і наукової літератури об'єктивно відтворити життєвий шлях князя Романа до часу створення ним Галицько-Волинського князівства.

Усебічний аналіз письмових джерел, таких як – «Київський» [39], «Новгородський» [43], «Суздальський» [46], «Московський» [47] і «Густинський» [45] літописи, «Польська хроніка» В. Кадлубка [61], «Велика хроніка» [6], «Історія» М. Хоніата [59], дає можливість розглянути життєвий шлях князя Романа, в тому числі й малодосліджені його сторінки.

З кінця XI ст. могутність Київської Русі почала значно послаблюватися в результаті князівських міжусобиць. При поясненні причин і наслідків цього процесу погляди вчених розходяться. Одні вважають це явище негативним, оскільки воно призвело до повного розпаду великої держави, зумовленого зовнішніми чинниками (постійними нападами сусідів) та недалекоглядною поведінкою окремих князів, які піклувалися переважно про власну славу, а не про зміцнення Київської Русі. Інші ж схиляються до думки, що феодальна роздробленість на Русі є закономірним шляхом розвитку, початковим етапом розвинутого феодалізму, через який пройшли всі держави Середньовіччя.

По-різному також трактується питання переміщення центру могутності Давньоруської держави щодо заходу і сходу та ролі в цьому процесі тих чи інших князівств та їхніх правителів. Галицько-Волинське князівство має пряме відношення до цієї проблеми. Підтвердженням цьому є передусім діяльність князя Романа Мстиславовича. Адже не випадково його ім'я стоїть поряд із іменами таких видатних державних діячів Давньої Русі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий і Володимир Мономах, звеличених у літописах й оспіваних не лише в усній народній творчості, а й у літературі та мистецтві.

Однак це не завадило окремим авторам-чужоземцям зображувати Романа Мстиславовича як великого деспота-тирана, готового заради влади на все [6, с. 137]. Тільки здійснивши ґрунтовний аналіз життя й діяльності князя, можна віднайти об'єктивну істину та відтворити його справжній історичний портрет.

Роман (хресне ім'я – Борис) був сином волинського, а згодом великого князя київського Мстислава Ізяславовича (правнука Володимира Мономаха) і княгині Агнеси (доньки польського князя Болеслава III Кривоустого). Роман мав трьох братів – Святослава, Всеволода і Володимира. Точну дату народження Романа Мстиславовича в літописах не зафіксовано. Дослідники також не з'ясували це питання остаточно. Так, І. Лінниченко [38, с. 63] і М. Баумгартен [3, с. 5] уважали ймовірним часом народження князя Романа період із 1155 по 1162 рр. [9, с. 470]. Польський автор Д. Домбровський дотримується думки, що Роман народився близько 1152 р. [64, с. 23–25]. Український дослідник П. Кралука допускає, що можливим часом народження Романа Мстиславовича є друга половина 50-х років XII ст. [32, с. 15]. Автор розділу про галицько-волинського князя у книзі «Історія України в особах IX–XVIII ст.» – М. Котляр висловлює лише припущення, що Роман народився на початку 50-х років XII ст. [22, с. 108]. Натомість О. Головка

визначає дату народження Романа близько 1153 р. [13, с. 51]. Дослідник генеалогії князівських родин Л. Войтович стверджує, що Роман-Борис народився близько 1152 р. в Переяславі, де князував його батько [9, с. 471]. Це припущення є цілком вірогідним, оскільки воно підтверджується тим, що найстарший син Мстислава Ізяславовича став князем у Новгороді 1168 р. Посісти князівський стіл можна було досягнувши повноліття.

Даних про дитинство і юність Романа збереглося дуже мало. Ймовірно дитячі роки Роман Мстиславович провів на Волині. Є свідчення про те, що в молоді роки, через постійну боротьбу Мстислава Ізяславовича з суперниками за Волинь і Київ, Роман перебував у Польщі [61, с. 109; 6, с. 131], а згодом у Німеччині [57, с. 85; 18, с. 84]. Це, у свою чергу, вплинуло на формування та розширення світогляду молодого людини, сприяло набуттю досвіду, який знадобився у подальші роки.

За 1168 р. «Київський літопис» повідомляє, що новгородці прислали до великого князя київського Мстислава послів, «прохаючи сина в нього, і він дав їм Романа» [39, с. 294]. О. Головка вважає, що запрошення князувати в Новгороді Роман міг отримати у другій половині 1167 р. [13, с. 62]. Такий висновок учений зробив, спираючись на дані «Новгородського літопису» [43, с. 220], згідно з якими запрошення князя Романа відбулося за ініціативою нового новгородського посадника Якуна.

Необхідно звернути увагу на те, що Роман Мстиславович розпочав своє князювання в Новгороді не підступними інтригами і не насильницьким методом, а будучи запрошеним туди місцевою громадою. Звичайно, у ті часи ще зберігалася традиція запрошувати на князювання у Новгороді старшого сина великого князя київського. Але вона іноді й порушувалася. Отже, новгородці, коли б їм не імпонував Роман, могли запросити й іншого. Тим більше, що претенденти були. Запросивши сина Мстислава Ізяславовича на престол, новгородці цим кроком прагнули захиститися від намагань володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського відновити князем у Новгороді Святослава Ростиславовича і тим самим поставити Новгород під свій контроль. Цього свободолюбні новгородці допустити не хотіли. Тож не дивно, що «ради быша новгородьци своєму хотению» [43, с. 33]. Князь Роман прибув до Новгорода на свято Великодня 14 квітня 1168 р. разом із невеликим військовим загоном вірних воїнів-волинян.

Ізяславовичі користувалися великою пошаною на Русі. Цим пояснюється приязне ставлення киян до Мстислава Ізяславовича, а новгородців до – Романа Мстиславовича. Молодий князь відповів тим самим. Так, 1168 р. він здійснив із новгородцями і псковичами успішний похід на Полоцьк, далі – похід на Торопець, узявши велику кількість людей у полон. Мету цих походів «Новгородський літопис» не називає. Не визначена вона належним чином і в науковій літературі. Але враховуючи той факт, що перед приїздом князя Романа полоцькі та смоленські князі завдавали новгородцям чималої шкоди, ці походи необхідно розглядати як помсту за попередні кривди. Крім того на початку 1169 р. новгородське військо на чолі з воеводою Даниславом Лазутиничем розбило суздальців у Волоцькому краї.

Подальша доля готувала молодому князеві значно більші випробування. Той факт, що престол у Новгороді посів син великого князя київського, на думку С. Соловйова, прискорив грозу, «собиравшюся над отцом его Мстиславом» [51, с. 522]. Вона була зумовлена витісненням князівської гілки Ростиславовичів із Новгорода, що спричинило розбрат на Русі: «І постала ще більша ворожнеча у братів (Ростиславовичів і Юрійовичів) проти Мстислава (Ізяславовича), і почали всі брати входити у зносини-переговори проти Мстислава, а тоді хрестом присягнулися брати (Київ)» [39, с. 294].

Основну роль в організації військового походу на Київ відіграв Андрій Боголюбський. Він не був зацікавлений у посиленні влади великого князя київського, який відправивши до Новгорода свого сина, зміцнив свої політичні позиції. Це суперечило прагненню володимиро-суздальського князя посісти старше місце серед руських князів і спричинило похід на Київ 1169 р. В ньому взяли участь одинадцять князів, зокрема смоленські Ростиславовичі, чернігівські Ольговичі, Гліб Юрійович переяславський. Сили ж Мстислава Ізяславовича були замалі, оскільки перед цим він направив військову допомогу синові Роману. Проте вона не допомогла і йому, через те, що князі Рюрик і Давид Ростиславовичі біля м. Межимостя схопили очільника війська – князя Михайла

Юрійовича і перешкодили військовій дружині дійти до Новгороду.

Отже, цим військом не змогли скористатися, ні Роман у Новгороді, ні його батько, який опинився у скрутному становищі у Києві. Мстислав Ізяславович, не маючи реальної можливості протистояти військовим силам своїх політичних опонентів, змушений був залишити Київ, який на самий піст 8 березня 1169 р. захопили спільники Андрія Боголюбського і нещадно пограбували. Літописець так описав цю подію: «І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі... Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими.

І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні» [39, с. 295]. Викликає більше ніж подив спроба окремих істориків, зокрема Б. Рибаківа, звинуватити літописця у згущенні фарб при описі цієї трагічної події [50, с. 493]. Адже насправді в ньому переважає перелік фактів і немає жодної гіперболи. Лише в останньому реченні автор використав два епітети – «невтишима» і «безперестанні».

Утрата Мстиславом Ізяславовичем Києва і його руйнування завойовниками означали корінний перелом в історії міста. Після погрому 1169 р. воно втрачає значення величної столиці руських земель, поступово перетворюється лише на центр Київського князівства, залишаючи на деякий час за собою місце найбільшого культурного осередку Русі.

Батько князя Романа після втрати великокнязівського трону перейшов на Волинь, де став володимирським князем і разом зі своїм братом Ярославом, луцьким князем, управляв Волинським князівством. У той же час на князя Романа Мстиславовича чекали нові випробування, оскільки над Новгородом насувалася велика загроза, організована тими, хто недавно зруйнував Київ. Узимку 1170 р. на Новгород пішли походом князі Мстислав Ростиславович із братом Романом, син Андрія Боголюбського – Мстислав із ростовським і суздальським військами, муромський, рязанський і полоцький князі та воевода Андрія Боголюбського – Борис Жидиславович. Вони, сильно спустошивши Новгородську землю, підійшли до самого Новгорода. Цікаво, що новгородці в цій ситуації не відступили від свого князя, а навпаки підтримали його.

Саме тут яскраво проявилися риси характеру, які князь Роман успадкував від свого батька – енергійність і безстрашність. Треба було мати не тільки міцні нерви та тверду впевненість у власних силах, щоб не розгубитись у цій ситуації, а і справжній талант військового ватажка, знання найважливіших таємниць ведення тогочасного бою, щоб наважитися протистояти військовим силам переважаючого супротивника. Роман Мстиславович наказав новгородцям укріпити місто. Почалася облога. На її четвертий день – 25 лютого 1170 р. князь Роман зі своїм військом зробив сміливу вилазку. Як свідчить «Новгородський літопис», бій від самого початку був жорстоким. У ньому пролилося багато крові, чимало було й полонених: «...овы иськоша, а другыя измаша, а прокъ ихъ отбыгоша, и купляху суждальць по 2 ногать» [43, с. 33]. На кровопролитному характері бою наголошує також «Київський літопис»: «І не було ж ніколи такого тяжкого походу людям сим» [39, с. 303].

У зв'язку з переважаючими силами противника, окриленого здобуттям Києва, ситуація у Новгороді виявилася настільки складною, а надій на успіх було так мало, що перемога новгородців на чолі з Романом Мстиславовичем мотивується суздальським літописцем допомогою Всевишнього. За слушним зауваженням М. Костомарова, літописець був прихильним до Андрія Боголюбського. Отже, він не міг визнати того, що головним чинником перемоги в цьому бою був вищий військовий талант полководця новгородського війська, аніж його супротивників [25, с. 88]. Завдяки вмілому військовому керівництву Романа Мстиславовича, незважаючи на значну перевагу військових сил противника, цей кровопролитний бій закінчився перемогою новгородців. Суздальці ж через поразку, а також голод у своїх лавах і пошесть коней змушені були повернутися назад. Перемога князя Романа мала настільки великий вплив на політичну ситуацію, що його батько – Мстислав Ізяславович, завдячуючи підтримці галицьких, турівських та городенських військових

дружин і чорних клобуків, того ж 1170 р. навіть зумів на короткий час повернути собі Київ.

У бою за Новгород противники князя Романа зазнали ганебної поразки, а він сам здобув військову славу. Таким чином, будучи новгородським князем, Роман Мстиславович проявив себе як хоробрий та мудрий полководець. Він не тільки не розгубився у складній ситуації, а й зумів захистити новгородців навіть без підтримки військової дружини, яку направив йому на підмогу батько. Романа не злякали переважаючі сили противника. Своїм розумом і відважними діями молодий князь заявив про себе як про гідного нащадка роду Володимира Мономаха, здатного до нових звершень. Згідно з влучними спостереженнями О. Майорова, у Новгороді аж до XVII–XVIII ст. зберігалася пам'ять і особливе ставлення до Романа Мстиславовича як до героя «пам'ятної для городян битви з суздальцями, яка стала в період протистояння з Москвою історичним символом слави і величі Новгороду» [41, с. 94]. Підтвердженням цьому є твори літератури та мистецтва, створені у Новгороді – «Сказання про бій новгородців із суздальцями», сюжет «Бій новгородців із суздальцями» з образом молодого князя Романа на новгородських іконах «Чудо від ікони Знамення Богоматері».

Довго чекати не довелося. Той же 1170 р. став поворотним у житті Романа. Наприкінці літа прийшла звістка про смерть його батька – Мстислава Ізяславовича, князівський стіл якого мав право посісти його старший син. А вже перед смертю Мстислав домовився зі своїм братом Ярославом, що Володимир залишався за родиною Мстиславовичів, а Луцьк – за родиною Ярославовичів. На думку М. Голубця, уперше в українській історії склалася між князями угода, що сприяла отчинній ідеї наступництва, яку узаконив відомий Любецький з'їзд князів [15, с. 207]. Молодому князю Роману треба було зробити правильний вибір: або об'єднати два князівства, що на практиці видавалося мало реальним через відсутність у них спільної межі, або надати перевагу одному з них – Новгородському чи Волинському, значно меншому за територією. У цій ситуації Роман Мстиславович не виявив поспішності, що підкреслює одну з важливих рис його характеру – розсудливість. Лише порадившись із військовою дружиною та своїми новгородськими друзями, він вирішив повернутися до м. Володимира і посісти там князівський стіл.

Важко погодитися з тими, хто стверджує, що новгородці нібито «прогнали» Романа від себе [47, с. 82; 30, с. 105; 25, с. 88; 58, с. 216]. Таке твердження не відповідає логіці подій. А вже для мешканців Новгорода, політико-адміністративний лад якого мав виразні ознаки демократизму, більше імпонував правитель, який шанував права новгородців. Роман Мстиславович, світогляд якого сформувався під впливом європейських політичних традицій, цілком відповідав цим критеріям. Крім того, переконлива військова перемога над противниками новгородців також сприяла зростанню авторитету князя.

Інша річ, що новгородці не могли не враховувати свої торговельні та економічні вигоди від співпраці з Володимиро-Суздальським князівством, правителі якого, добре знаючи про це, постійно здійснювали політичний і економічний тиск на Новгород, намагаючись поставити його під свій контроль, навіть зазнавши військової поразки. Андрій Боголюбський застосував до новгородців торговельні обмеження, які доволі швидко спровокували ріст цін на товари, що довозилися зі сходу. Роман Мстиславович добре розумів обставини. Зваживши всі «за» і «проти» князь восени 1170 р. переїхав на Волинь, оскільки володимирський князівський стіл для молодого Романа видавався значно перспективнішим, аніж новгородський із обмеженими громадою функціями князя, роль якого фактично зводилася до військової, судової та дипломатичної функцій.

Отже, новгородський період у діяльності князя Романа, незважаючи на свою короткочасність, був досить плідним і вагомим. Виникає закономірне питання, чому про нього мало згадують або й зовсім забувають історики, пишучи про Романа Мстиславовича. Причин, на наш погляд, дві. Перша – це те, що одним не подобається авторитет князя Романа, який він здобув захищаючи Новгород. Друга причина – незручно згадувати про перебування князя у місті, з якого його нібито «попросили». Як наслідок, результат один – неповне і неточне висвітлення життєвого шляху, спотворена історична дійсність. Навіть тоді, коли б Роман і не мав би більше великих звершень у подальшій своїй біографії, великою перемогою у бою над тими, хто намагався потопити у крові Новгород, як це відбулося з Києвом, князь заслуговує на належне місце у вітчизняній історії.

Наступний життєвий період Романа Мстиславовича засвідчив, що доля не завжди була до нього прихильною, як і те, що він ніколи не губився на її несподіваних поворотах. Одним із найменш з'ясованих епізодів історії залишаються події в Бересті в 70-х – на початку 80-х рр. XII ст. Тож спробуємо відтворити їх. Смерть молодшого брата Романа Мстиславовича – берестейського князя Володимира 1170 р., призвела до боротьби між князями і переходу Берестя під владу червенського князя Святослава Мстиславовича, який здобув місто вірогідно завдяки військовій підтримці свого дядька – малопольського князя Казимира II Справедливого. Це викликало незадоволення у белзького князя Всеволода Мстиславовича, який навіть організував військовий похід проти Святослава. Після отруєння князя Святослава берестянами 1172 р. ця волость потрапила під управління дорогичинського князя Василька Ярополковича, двоюрідного брата Романа Мстиславовича. Але через деякий час місто захопив мінський князь Володимир Володаревич. Відновити свою владу над Берестям князь Василько зумів завдяки допомозі мазовецького князя Лешка, сина Болеслава Кучерявого. Проте Володимир Володаревич, організувавши другий похід на Берестя, знову захопив його та розгромив Василька Ярополковича разом із його союзниками – мазовецькими полками на р. Нур. Згодом мазовецький князь Лешко зумів вибити з Дорогичина мінського князя, який обмежився владою лише над Берестям. Згідно зі свідченнями польського хроніста В. Кадлубка, малопольський князь Казимир II допоміг Роману Мстиславовичу встановити свою владу над Берестям, розраховуючи на васальну залежність володимирського князя [61, с. 106].

На думку М. Грушевського і М. Котляра, на початку правління князя Романа на Волині, остання була фактично поділена на Володимирське і Луцьке князівства [17, с. 366; 30, с. 104]. Натомість Л. Войтович вважає, що князь Роман був васалом свого дядька Ярослава Ізяславовича і у складі волинського війська брав участь у походах на Київ у 1173–1174 рр. [9, с. 472]. Аналогічної думки щодо верховної ролі на Волині князя Ярослава дотримується і О. Головка [13, с. 71].

Таким чином, західна частина Волинського князівства зосереджувалася в руках Мстиславовичів, а східною – Луцьким князівством володів їхній дядько – Ярослав Ізяславович. По його смерті, яка відбулася після 1175 р., східна частина Волинського князівства була поділена між його синами: Інгвар узав Луцьк, Всеволод – Дорогобуж, Мстислав (Німія) – Пересопницю, Ізяслав – вірогідно Шумськ. Упродовж 1183–1186 рр. між князями Всеволодом та Інгваром відбулася усобиця, внаслідок якої Всеволод Ярославович тимчасово став луцьким князем. Проте 1186 р. Інгвар Ярославович зумів повернути собі Луцьк, а його брат став політичним вигнанцем – ізгоєм. Л. Войтович пише, що немає ніяких підстав вважати Інгваря Ярославовича васалом Романа Мстиславовича, а навіть навпаки – останній був васалом луцького князя [10, с. 150]. Натомість О. Головка дотримується думки, що з 1180-х рр. головною політичною фігурою в краї став князь Роман [14, с. 185]. На наш погляд, всі удільні князі Волині все ж підкорялися владі Романа Мстиславовича, як старшому в роді Ізяславовичів, яким він став після кончини свого дядька, і як найсильнішому володарю, який князував у столиці Волинської землі – Володимирі.

Закріплення лідерства Романа Мстиславовича на підконтрольних йому територіях відбулося не лише завдяки військовому таланту, а й завдяки розумові князя. За правильним зауваженням М. Котляра, син Мстислава Ізяславовича навіть запровадив власну модель державного управління [22, с. 108]. Справді, князь Роман проводив нову політику, опираючись не тільки на «високородне», а й на «служиле» боярство, а також міщанство. Завдяки цьому він зумів досягти значної консолідації суспільства, зміцнити центральну владу, приборкати опір незадоволених бояр і стати наймогутнішим князем Волині.

Зосередження князем Романом Мстиславовичем уваги на внутрішніх проблемах не дало можливості активно займатися зовнішньою політикою. Саме цим можна пояснити брак згадок про волинського князя упродовж 70-х років XII ст. в джерелах. Лише після 1181 р. у В. Кадлубка [61, с. 105–106] і під 1182 р. у «Великій хроніці» [6, с. 122–123] є повідомлення про військовий похід малопольського князя Казимира II на Берестя, яке нібито відмовилося платити йому податки. Згідно з «Великою хронікою» Казимир II, захопивши місто, відправився далі походом на Галич, щоб настановити там «первенца своей сестры, некогда изгнанного из королевства» [6, с. 123]. По дорозі

на Галич його перестріли белзький князь Всеволод і володимирський князь Роман, галицька знать та їхні помічники – половці й ятвяги. Між обома сторонами відбувся бій, перемогу в якому здобув Казимир II, отримавши можливість просуватися далі на Галич. Захопивши столицю Галицького князівства, настановив там князем старшого сина своєї сестри. Але той князував недовго, оскільки після від'їзду Казимира II був отруєний, а галицький стіл посів князь Володимир Ярославович.

Необхідно зауважити, що в руських літописах про вищезазначений військовий похід нічого не згадується. З «Великої хроніки» випливає, що м. Берестя належало полякам. Однак руські письмові джерела не підтверджують цей факт. Виходить так, що польський літописець видавав бажане за дійсне. Крім того, мета походу польського князя на Русь визначається «Великою хронікою» не повністю, адже вона навіть не називає ім'я старшого сина його сестри. Бій, який відбувся між польською і руською військовою дружинами, як важлива подія, мав би бути згаданий і в інших джерелах. Але про нього більше згадок ніде не має. Крім того 1182 р., як відомо, галицьким князем був могутній правитель Ярослав Осмомисл і говорити про похід Казимира II у цей час на Галич є нелогічно. На наш погляд повідомлення В. Кадлубка і «Великої хроніки», з огляду на їх фрагментарний характер, можна вважати нав'язаними пізнішими подіями кінця 80-х рр. XII ст., які відбувалися у Галицькому князівстві.

Цікавим є оповідання, вміщене в «Київському літописі» під 1184 р. У ньому розповідається про те, як син князя Ярослава Осмомисла – Володимир, втретє утікши від свого батька, хотів знайти притулок у Володимирі – столиці Романа Мстиславовича. Але той не погодився його прийняти [39, с. 334]. Аналогічно відмовою відповіли белзький князь Всеволод Мстиславович і дорогобузький князь Інгвар Ярославович. Це був далеко не перший раз, коли Володимир Ярославович звертався по допомогу до волинських князів. Так, уперше втікши від батька до Польщі 1170 р., він просив Святослава Мстиславовича надати Червен, обіцяючи після повернення до Галича віддячити передачею чотирьох міст, зокрема Бужеська. Пізніше, вдруге утікши від батька 1171 р., князь Володимир хотів зупинитися в Ярослава Ізяславовича в Луцьку, проте отримав від нього відмову і змушений був податися далі. Відмова ж Романа Мстиславовича 1184 р. пояснюється тим, що він не хотів псувати стосунки з могутнім сусідом – Ярославом Осмомислом. Однак, це не був вияв боягузтва. Адже згодом, зміцнивши своє становище, Роман Мстиславович розпочав боротьбу за галицький князівський стіл. Одним із перших кроків на цьому шляху було видання 1187 р. заміж своєї доньки Феодори за старшого сина Володимира Ярославовича – Василька.

Про перше запанування Романа Мстиславовича в Галичі 1188 р. оповідають тогочасні джерела – «Київський літопис», «Польська хроніка» В. Кадлубка і «Велика хроніка». В останній повідомляється, що Казимир II, вступивши з великим військом в Галичину, примусив тодішнього її князя Володимира Ярославовича залишити Галич, а після «удалення Володимира он назначил галицким князем Романа» [6, с. 123]. В. Кадлубек пише, що польський князь «дав» Романові Галич за його попередні заслуги [61, с. 106]. У «Київському літописі» зазначається, що волинський князь, довідавшись про безчинства Володимира Ярославовича у Галичі, направив послів до бояр галицьких, «підбиваючи їх на князя свого, щоб вони його вигнали із отчини, а самого б прийняли на княжіння» [39, с. 346]. Бояри, прихильники Романа, присягнули на хресті. Зібравши свої війська, направили посла до князя Володимира з вимогою – видати їм на розправу позашлюбну жінку, яку біля себе утримував князь. «А се сказали вони, знаючи, що він не пустить попаді, але аби їм якось прогнати його, то цим вони йому пригрозили» [39, с. 346]. Далі галицькі бояри не зупинилися на досягнутому. Вони розлучили доньку Романа – Феодору з сином Володимира Ярославовича – Васильком. На думку О. Головка, це сталося за домовленістю з волинським князем [13, с. 111]. Володимир Ярославович злякався такого перебігу подій і, взявши гроші, разом із попадею та синами Васильком і Володимиром, поїхав до Угорщини. Причиною вибору цього напрямку стало те, що невідома на ім'я сестра Володимира Ярославовича була дружиною старшого брата угорського короля Бели III – попереднього короля Іштвана III.

Дані «Київського літопису» відносно першого запанування Романа Мстиславовича у Галичі 1188 р. можна вважати правдивими, оскільки цей літопис, який детально описує події в Галицькій землі, не міг не згадати про похід Казимира II, коли б такий насправді мав місце. Необхідно

врахувати і те, що В. Кадлубек та «Велика хроніка», висвітлюючи історичні події на Русі, часто припускаються помилок або ж узагалі є тенденційними.

Перед тим, як посісти трон у Галичі, Роман Мстиславович віддав вотчину своєму братові Всеволоду, князю белзькому, «назавжди», завіривши це хресним цілуванням. Отже, відмовившись від Володимира, він вирішив зосередитись на Галицькому князівстві, маючи поряд сусіда в особі рідного брата.

Однак князував Роман у Галичі недовго. Дізнавшись про похід угорського короля Бели III з метою надання допомоги Володимирові Ярославичу, він був змушений залишити Галич, оскільки на той час не мав великого війська, щоб відбити угорців. Варто відзначити, що разом із князем з міста поїхали і бояри, які його підтримували. Роман Мстиславович попрямував до Володимира – столиці Волинського князівства, очевидно сподіваючись на спільні дії із своїм братом проти угорців. Але Всеволод «заперся од нього» [39, с. 346], вірогідно, боячися втратити Володимир.

Опинившись у скрутному становищі, Роман Мстиславович не розгубився. Він вирішив тепер іти шукати допомоги в Польщі. При цьому князь відправив свою дружину – Предславу Рюриківну до її батька у Вручий. Проте підтримки з боку польських князів Роман не знайшов і вирушив після цього до свого тестя Рюрика Ростиславовича.

У цей же час угорський король Бела III, не дотримавшись хресного цілування, настановив у Галичі, замість Володимира Ярославовича, свого сина Андрія. Володимира ж він заточив у в'язницю – «одняв добиток і всадив у башту з жоною його» [39, с. 327]. Усунувши загрозу з боку колишнього галицького князя, угорський король задумав підпорядкувати собі ціле Галицьке князівство, розширити у такий спосіб свої володіння. На думку Л. Войтовича, угорці спробували домовитися з галицьким боярством, як це вони зробили перед цим із хорватським боярством, об'єднавши Угорщину і Хорватію династичною унією [10, с. 181]. Впливовому галицькому боярству також цілком могла імпонувати європейська ідеологія, згідно з якою король був лише першим серед рівних.

Треба було мати Романів характер, витримку і цілеспрямованість, щоб продовжувати боротьбу. Домовившись із своїм тестем Рюриком Ростиславовичем про допомогу, 1188 р. він із невеликим військом вирушив у похід на Галич. Разом із ним пішов князь Ростислав Рюрикович і воєвода Славна Борисович. Спочатку Роман вирішив направити військо на Пліснеськ, щоб узяти це місто, а потім іти на Галич. «Але вони (городяни), заперлися, а угри й галичани заскочили їх (воїнів Романових), коло Пліснеська, – тих захопили, а другі втекли» [39, с. 347]. Зазнавши невдачі, Роман відправив Ростислава до батька, а сам поїхав до Польщі. Отже, задум князя утвердитись у Галичі 1188 р. закінчився невдачею.

І все ж, незважаючи на поразку, Роман Мстиславович не відмовився від ідеї запанувати у Галичі, й надалі пильно стежив за галицькими подіями. Тим часом він скерував свою головну увагу на м. Володимир. Очевидно, його образила поведінка рідного брата Всеволода, який відмовився надати допомогу в скрутній ситуації. Тепер Роман Мстиславович прийшов із Польщі разом із своїм дядьком – великопольським князем Мешком III Старим, який прибув із військом, щоб допомогти повернути Романові Володимир. Але з цієї допомоги нічого не вийшло. Всеволод Мстиславович зумів захиститись, не пустивши свого старшого брата у адміністративний центр Волинського князівства.

Романа не зупинила і ця невдача. Він поїхав до Рюрика Ростиславовича просити поради і допомоги. «Рюрик тоді дав йому (город) Торчський, а на брата його, на Всеволода, наслав (військо) з погрозою» [39, с. 347]. Лише після втручання князя Рюрика у цей конфлікт, Всеволод все ж переїхав у свою стару волость – Белз, а Роман нарешті повернувся у Володимир, отримавши змогу зайнятися внутрішніми справами князівства. Необхідно відзначити, що надані князю Роману від тестя населені пункти в Руській землі ще 1162 р. отримав у володіння його батько Мстислав Ізяславович від великого князя київського Ростислава Мстиславовича.

На початку 1189 р. відбулися таємні переговори угорського короля Бели III і великого князя київського Святослава Всеволодовича щодо можливого розподілу політичного впливу над Галичем, про що довідався Рюрик Ростиславович. Між князями-співправителями виник конфлікт,

який залагодив митрополит Київський Никифор II, закликавши Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславовича докласти зусиль, щоб звільнити Галич від іноземного панування. При цьому, він наполягав на передачі Галицького князівства Роману Мстиславовичу [45, с. 322]. Проте з допомоги цих двох князів у результаті нічого не вийшло. Причиною цьому було чергове непорозуміння, яке виникло через бажання великого князя київського Святослава Всеволодовича стати одноосібним правителем у Руській землі, передавши Галич Рюрику Ростиславовичу, на що останній категорично не погодився.

Того ж року в боротьбу за галицький стіл вступив князь Ростислав Іванович Берладник, якого закликала до Галича антиугорська боярська партія. Однак під час військових дій, через малочисельність військової дружини він потрапив у полон до угорців, які згодом отруїли свого конкурента. Після цього в Галичі спалахнуло народне повстання проти іноземців. У відповідь, угорці почали вчиняти різні безчинства. М. Костомаров вірно зауважив, що «володарство чужоземців не було там тривке; яко католики вони дуже скоро вспіли роздратувати нарід проти себе зневагою православної віри» [25, с. 128].

Тим часом, Володимир Ярославович весною 1189 р. зумів утекти з в'язниці й домовитися про допомогу з імператором Священної Римської імперії, пообіцявши за це виплачувати йому трибут 2000 гривень щорічно. За наказом Фрідріха I Барбаросси його васал – малопольський князь Казимир II надав військову допомогу Володимирові Ярославовичу. Завдяки сприянню польського війська на чолі з воєводою Миколаєм, князь Володимир у серпні 1189 р. відновив свою владу в Галичі.

1191 р. Роман Мстиславович уже разом із братом Всеволодом надав військову допомогу Казимирові II, який через заколот Генріха Кетлича та вступ військ Мешка III Старого до Кракова, втратив там свою владу. Згідно зі свідченнями В. Кадлубка, саме допомога руських князів дозволила Казимирові II відновитись на краківському престолі [61, с. 107].

На думку Л. Войтовича, після закінчення роду наймолодшої гілки волинських князів 1192 р. відбулося приєднання Дорогичинської волості до володінь князя Романа [9, с. 472]. Цю тезу необхідно уточнити. Попередні дорогичинські правителі – Василько Ярополкович і його невідомий на ім'я син значною мірою залежали від мазовецьких князів й трималися при владі завдяки вмільній шлюбній політиці та союзній підтримці з боку Мазовецького князівства. 1192 р. або ж 1193 р. малопольський князь Казимир II здійснив військовий похід на ятвягів, на боці яких виступив дорогичинський князь. Це спричинило розорення Дорогичина Казимиром II. Він же ймовірно сприяв тому, що Дорогичинська волость перейшла до володінь племінника – володимирського князя.

1195 р. Роман Мстиславович був утягнутий в інтригу володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо, який направив до великого князя київського Рюрика Ростиславовича послів зі скаргою: «А нині ти сів еси в Києві і мені частки не виділив еси в Руській землі, а роздав еси іншим, молодшим братам своїм» [39, с. 355]. Він хотів отримати кращу волость, яка була віддана перед цим Романові Мстиславовичу. Київський князь направив послів у Володимир до свого зятя, які пояснили йому ситуацію і волинський князь пішов назустріч своєму тестеві, погодившись узяти натомість іншу волость у Руській землі або гроші. В такий спосіб було досягнуто угоди.

Але Всеволод Велике Гніздо, отримавши бажану волость – Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав і Канів, передав Торчеськ своєму зятеві Ростиславові Рюриковичу. Такі суперечливі дії, на думку М. Грушевського [17, с. 218] і С. Соловйова [51, с. 571], пояснюються намаганням володимиро-суздальського князя посварити Мономаховичів. Дійсно, князь Всеволод Велике Гніздо переслідував таку мету, оскільки їхній тісний союз зменшував його вплив на Русі, а отже, був йому не вигідним. Як вірно зауважила Н. Полонська-Василенко, саме завдяки складним інтригам «він тримав князів у покорі і нацьковував їх один проти одного» [48, с. 178].

Цього разу володимиро-суздальський князь досягнув своєї мети, адже Роман Мстиславович розгнівався на Рюрика Ростиславовича, думаючи, що це його авантюра та відмовився взяти у володіння іншу волость в Руській землі. «І став він радитися з мужами своїми, слав (послів) до Ольговича, до Ярослава, до Всеволодовича, в Чернігів, і цілував із ним хреста, підбиваючи його на

Київ, на тестя свого» [39, с. 356]. Отже, Роман уклав угоду з чернігівським князем, спрямовану проти Рюрика. Кінцевою її метою мала стати заміна великого князя київського на Ярослава Всеволодовича. Дізнавшись про це, великий князь київський звернувся по допомогу до володимиро-суздальського князя і направив послів до зятя, кинувши йому хресні грамоти. Саме тоді Всеволод Велике Гніздо на певний час вийшов на перше місце з-поміж руських князів.

Ворожнеча між великим князем київським і Романом Мстиславовичем була настільки гострою, що останній навіть вирішив розлучитися з донькою Рюрика Ростиславовича. Спочатку князь Роман хотів постригти Предславу Рюриківну в черниці [46, стп. 412–413], а згодом він «отослал от себя, дав ей развод» [6, с. 132]. Вирішивши остаточно розірвати відносини з Рюриком, волинський князь поїхав у Польщу до своїх двоюрідних братів Казимировичів – малопольських князів Лешка і Конрада, малолітніх синів покійного Казимира II, щоб отримати від них військову допомогу для реалізації своїх планів на Русі.

Однак Казимировичі на той час самі перебували у скрутному становищі. Їм загрожував їхній дядько – великопольський князь Мешко III Старий. Тому Казимировичі спочатку запропонували Романові допомогти їм відвернути цю загрозу, а вже потім разом помститися за кривди, завдані Романові Мстиславовичу. Волинський князь погодився на таку пропозицію, зазначивши: «Якщо покорю сих (Мешка III і його союзників) і Бог мені проти них допоможе, то тоді, зібравши всіх разом, я удовольню з ними честь свою і прагнення помислу свого здійсню» [39, с. 357]. Ці слова князя Романа переконливо свідчать про те, що волинський князь мав великі плани і прагнув стати могутнім володарем на Русі. На думку П. Толочка і О. Толочка Роман Мстиславович прагнув стати співправителем великого князя київського Рюрика Ростиславовича [56, с. 257]. М. Брайчевський пішов іще далі, висловивши припущення про те, що князь Роман хотів утвердитися в Києві [5, с. 511].

Мешко III Старий пропонував Роману Мстиславичу стати посередником між ним і Казимировичами, але отримав на це відмову. Бій на р. Мозгава на північ від Кракова 13 вересня 1195 р. був запеклим. Об'єднані війська Казимировичів і руського князя зазнали великих втрат, щоправда не менші втрати були в противника – Мешко III втратив половину війська, при цьому сам зазнав поранення, а його старший син Болеслав загинув у бою [61, с. 109]. Проте подальше просування великопольського князя вдалося зупинити. Роман Мстиславович, отримавши тяжке поранення у бою, змушений був змінити свої найближчі плани. Варто зауважити, що опис бою на р. Мозгава в «Суздальському літописі», де акцентується увага на нібито поразці князя Романа від Мешка III [46, стп. 687], не витримує критики через суб'єктивне ставлення літописця до волинського князя.

Того ж року Роман Мстиславович, очевидно дізнавшись про істинну причину свого непорозуміння з великим князем київським, направив до Рюрика Ростиславовича послів для замирення. Здобути його допоміг митрополит Київський Никифор II. У такий спосіб була досягнута угода і князь Роман навіть отримав Полонний у Болохівській землі та половину Корсунської волості в Руській землі. Завдяки цьому вдалося подолати послаблення політичних позицій князів Південно-Західної Русі і обмежити вплив Всеволода Велике Гніздо. Крім того, смерть молодшого брата Романа – Всеволода 1195 р. й успадкування белзької волості сином останнього – Олександром мало своїм наслідком зміцнення політичних позицій володимирського князя, оскільки Олександр Всеволодович підтримував свого дядька.

Але 1196 р. політична ситуація знову загострилася. Великий князь Рюрик почав спустошувати землі Ярослава Всеволодовича чернігівського. Роман Мстиславович, відновивши союз з останнім, направив йому на допомогу своє військо, яке спустошувало волості Рюрика і Давида Ростиславовичів. У відповідь, син великого князя київського – Ростислав разом із Мстиславом, Ростиславом і Святославом Володимировичами (удільними князями Руської землі) та чорними клобуками «попалили волость Романову довкола Каменця. І тоді набравши здобичі челяддю і скотом, і відомстивши, вернулися вони до себе» [39, с. 361]. Крім того, за намовою великого князя київського виступив проти Романа Мстиславовича й галицький князь Володимир Ярославович. Разом із Мстиславом Мстиславовичем (Удатним) – племінником Рюрика Ростиславовича, вони

попалили Романові володіння довкола м. Перемиля. Планувалося також нанесення удару з півночі князем Ростиславом Володимировичем із своїми братами. Але цей план не був до кінця реалізований через дії Всеволода Велике Гніздо в Переяславській землі, які відволікли увагу великого князя київського.

Тим часом оживилися північні сусіди – племена ятвягів, які все частіше стали нападати на руські землі. Саме тому взимку 1196/1197 рр. «ходив Роман на ятвягів мститися» [39, с. 362]. На думку М. Котляра, за цим скромним повідомленням «Київського літопису» криється грандіозна перемога волинського князя [22, с. 111–112]. Дійсно, Роман Мстиславович завдав сильного удару ятвягам.

Польський історик XVI ст. М. Стрийковський подав опис ще одного походу князя Романа на північ. Похід відбувся 1198 р. і був спрямований проти литовців. Перемога виявилася незаперечною. Це підтверджується тим великим враженням, яке вона справила на сучасників, що знайшло своє відображення і в усній народній творчості. Але її характеристиками треба користуватися, враховуючи специфіку художнього мислення. М. Стрийковський не зробив цього, згадуючи народний переказ, згідно з яким князь Роман нібито запрягав бранців у плуг [71, с. 216]. Російський «Докладний літопис» також повідомляє, як один литвин, який тягнув плуга, навчившись руської мови, нібито сказав: «Романе, Романе, худим живеш, Литвою ореш» [22, с. 112].

Невідомо, чи дійсно волинський князь «орав Литвою», але відомо, що в давньоруському фольклорі мотив запрягання переможених у плуги був одним із найпоширеніших і виник задовго до появи князя Романа на світ. Отже, це прислів'я, як і будь-яке інше, застосовується до всіх, хто більшою чи меншою мірою підпадає під нього, подібно до того, як вислів «Що посієш, те й пожнеш», виникнувши в глибині століть, застосовується й нині до тих, хто ніколи насправді не сів і не жав. Тож не дивно, що одне прислів'я не обминуло безпосередньо постать Романа.

Неправильно робити висновок про характер будь-якого князя, у тому числі й волинського, спираючись лише на прислів'я, як це зроблено у згаданих авторів і джерелах. Адже багатозначність прислів'я дає можливість також для багатоваріантних його трактувань. Д. Багалій, наприклад, вважав, що прислів'я «лихом живеш, Литвою ореш» ілюструє, «хоч і в дивній для нас формі, заходи Романа до поширення рільництва» [2, с. 231]. Вислів «Литвою ореш» можна також сприймати як натяк на те, що живеш за рахунок податків з литовців.

Легенди й перекази про князя Романа дають підстави зробити висновок, що походи волинського правителя проти неспокійних ятвягів і литовців справили велике враження на сучасників. Завдяки перемозі, Роман Мстиславович значно підвищив свій авторитет, став одним із найвідоміших князів на Русі. Це підтверджується не тільки фольклорними джерелами, а й іншими історичними даними про життя і діяльність волинського князя на цьому етапі.

В історичній літературі тривалий час є дискусійним питання датування військових походів князя Романа на половців. Л. Войтович припускає, що Роман Мстиславович міг взяти участь у поході руських князів на половців ще 1184 р. [10, с. 206]. Наступний похід князя Романа був пов'язаний із відведенням половецької загрози від Візантії. М. Котляр, аналізуючи текст «Історії» візантійського автора М. Хоніата, ще 1965 р. висловив думку про те, що похід відбувся в 1197–1198 рр. [27, с. 119–120]. Цю тезу згодом підтримали І. Князький [26, с. 8], О. Головка [13, с. 155], Л. Войтович [9, с. 475]. Натомість М. Грушевський [17, с. 560–561] і О. Майоров [41, с. 254] пишуть, що перший похід Романа Мстиславовича на половців відбувся наприкінці 1200 р. – на початку 1201 р. На наш погляд, саме такий висновок є вірогідним, оскільки М. Хоніат у своєму тексті чітко називає Романа князем галицьким, а його військо – численним [59, с. 245–246]. Навряд чи міг князь Роман ще до створення об'єднаного Галицько-Волинського князівства мати достатньо можливостей, щоб надати серйозну військову допомогу Візантійській імперії.

Отже, роблячи підсумок життєвого шляху Романа Мстиславовича до моменту створення Галицько-Волинського князівства необхідно зазначити, що очолюючи Новгород, він мужньо захистив його інтереси, вийшовши переможцем із складної політичної ситуації. Далі, Роман Мстиславович зумів запобігти дробленню Волинського князівства, поступово сконсолідував волинських князів, об'єднавши їх під своєю зверхністю, підготував міцну основу для об'єднання Волинської та Галицької земель. Цей процес був тривалим у часі й завершився лише 1199 р., коли

князь Роман остаточно підкорив Галич, зробивши його столицею Галицького-Волинського князівства.

Література

1. Андрияшев А. М. Очерк по истории Волинской земли до конца XIV ст. / А. М. Андрияшев. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1887. – 234 с.
2. Багалій Д. І. Нарис історії України. Доба натурального господарства / Д. І. Багалій. – К. : Час, 1994. – 288 с.
3. Баумгартен Н. Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича / Н. Баумгартен // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – 1909. – Вып. 1(17). – С. 3–12.
4. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1968. – 224 с.
5. Брайчевський М. Ю. Твори / М. Ю. Брайчевський. – К. : В-во ім. О. Теліги, 2004. – Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – 720 с.
6. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева; под ред. чл.-кор. АН СССР В. Л. Янина. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 260 с.
7. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л. В. Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 256 с.
8. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження / Л. В. Войтович. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.
9. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. – 784 с.
10. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. – 480 с.
11. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. В. Войтович. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 478 с.
12. Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст. / А. Б. Головка. – К. : Наук. думка, 1988. – 136 с.
13. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття / О. Б. Головка. – К. : Стилос, 2001. – 249 с.
14. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К. : Стилос, 2006. – 575 с.
15. Голубець М. Велика історія України / М. Голубець: у 2 т. – К. : Глобус, 1993. – Т. 1. – 352 с.
16. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ, 1958. – 176 с.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 634 с.
18. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1. – 228 с.
19. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. – Ч. 2. – 312 с.; Ч. 3. – 314 с.
20. Иванов П. А. Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV в. / П. А. Иванов. – Одесса: Тип. «Эконом», 1895. – 317 с.
21. Ідзьо В. С. Українська держава в IX–XIII століттях / В. С. Ідзьо. – Л. : Сполом, 2004. – 416 с.
22. Історія України в особах IX–XVIII ст. / За ред. В. Замлинського. – К. : Україна, 1993. – 396 с.
23. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Наука, 1991. – Т. 2–3. – 832 с.
24. Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя / М. Кордуба. – Краків, 1941. – 128 с.
25. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначних її діячів / Пер. О. Барвінського / М. І. Костомаров. – К. : Україна, 1991. – 494 с.
26. Князький І. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель с середины XII ст. до нашествия монголо-татар: автореф. дис. ... канд. ист. наук / И. О. Князький. – М., 1990. – 19 с.
27. Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р. / М. Ф. Котляр // УДЖ. – 1965. – № 1. – С. 117–120.
28. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К. : Наук. думка, 1985. – 184 с.

29. Котляр Н. Ф. Галицко-Волинская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) / Н. Ф. Котляр // Южная Русь и Византия. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 20–33.
30. Котляр М. Ф. Галицко-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки: у 15 т. – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с.
31. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 247 с.
32. Кралюк П. М. Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький: іст.-біогр. нарис / П. М. Кралюк. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – 76 с.
33. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 174 с.
34. Крушинский Л. Исторический очерк Волини / Л. Крушинский // Труды Волинского губернского статистического комитета на 1867 г. – Житомир: Тип. Шадова и Санкевича, 1867. – Т. 1. – С. 21–96.
35. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.
36. Кучинко М. М. Волинська земля в X – першій половині XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1998. – 493 с.
37. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег, 1953. – 110 с.
38. Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия / И. А. Линниченко. – К. : Ун-тская тип., 1884. – Ч. 1: Русь и Польша до конца XII века. – 240 с.
39. Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. С. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
40. Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.
41. Майоров О. В. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат: у 2 т. / О. В. Майоров. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2011. – Т. 1. – 318 с.; Т. 2. – 462 с.
42. Максимович М. Волинь до XI в. / М. Максимович // Києвлянин. – К., 1841. – Кн. 2. – С. 289–297.
43. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
44. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
45. ПСРЛ. – СПб.: Археограф. комис., 1843. – Т. 2: Ипатьевская и Густинская летописи. – 377 с.
46. ПСРЛ. – 2-е изд. – Л. : АН СССР, 1928. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 3: Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. – 579 с.
47. ПСРЛ. – М.; Л.: Ин-т истории АН СССР, 1949. – Т. 25: Московский летописный свод конца XV в. – 464 с.
48. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – 588 с.
49. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – 262 с.
50. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 590 с.
51. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 кн. / С. М. Соловьев. – М. : Изд-во соц.-экон. л-ры, 1959. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 810 с.
52. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волинской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М. : Госюриздат, 1955. – 140 с.
53. Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. / В. Н. Татищев. – М. : Наука, 1964. – Т. 3. – 334 с.
54. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник / Ю. І. Терещенко. – К. : Перун, 1996. – 496 с.
55. Терський С. В. Княже місто Володимир: монографія / С. В. Терський. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
56. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко // Україна крізь віки: у 15 т. – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 4. – 352 с.
57. Томашівський С. Українська історія. Старинні часи і середні віки / С. Томашівський. – Львів: Вчора і нині, 1919. – 154 с.
58. Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) / С. Д. Федака. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. – 339 с.

59. Хониат Н. Никиты Хониата история со времени царствования Иоанна Комнина / Н. Хониат // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии: в 2 т. – СПб.: Тип. департамента уделов, 1862. – Т. 2 / Перевод под ред. проф. Н. В. Чельцова. – 541 с.
60. Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453 / И. И. Шараневич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. – 462 с.
61. Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева / АН СССР; Ин-т истории СССР; отв. ред. В. Л. Янин. – М.: Наука, 1990. – 210 с.
62. Яковенко Н. М. Нарис історії України. З найдавших часів до кінця XVIII століття: навч. пос. / Н. М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
63. Янин В. Л. Новгородские посадники / В. Л. Янин. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 387 с.
64. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. – 347 s.
65. Długosz J. Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego / J. Długosz. – Warszawa: PWN, 1973. – Т. 5–6. – 398 s.
66. Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und des Vlodimir: 2 T. / J. Ch. Engel. – Wien, 1792. – 720 s.
67. Gebhard L. A. Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen / L. A. Gebhard. – Pest, 1778. – 274 s.
68. Hoppe J. A. Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien / J. A. Hoppe. – Wien, 1792. – 364 s.
69. Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej / A. Jabłonowski. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – 366 s.
70. Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek / S. Smolka. – Warszawa: PWN, 1959. – 718 s.
71. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiój Rusi / M. Strykowski. – Warszawa: Gustaw Leon Glücksberg, 1846. – Т. 1. – 392 s.
72. Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego / B. Włodarski. – Lwów: Tow. Naukowe, 1925. – 84 s.
73. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa: PWN, 1966. – 326 s.